

## Doktori disszertáció tézisei

A *Tristram Shandy* és a posztmodern próza kommunikációs modelljei (Sterne,

Calvino, Pynchon)

Molnár Gábor Tamás

A disszertáció Laurence Sterne híres regényére, a *Tristram Shandy úr élete és gondolataira* összpontosít, azt a posztmodern fikció előfutáraként értelmezi. A regény befogadástörténetét tárgyaló rövid bevezető fejezet után a dolgozat Sterne művét két posztmodern regénnyel (Italo Calvino *Ha egy téli éjszakán egy utazójával* és Thomas Pynchon *Súlyszívárványával*) veti össze két hosszabb fejezetben.

Az első ilyen összevetés tanulságaként az önmagába zárt modern individuum bírálata rajzolódhat ki. A szubjektivitás izolációjának, önmagára-vonatkozásának ellenpontjaként adódhat az én konstitúciójának dialogikus elképzelése, amelyben az én kizárólag valamely másikra ráutalva nyeri el értelmét és alakját, egyedül egy tőle különböző mássággal kölcsönhatásban gondolható el énként egyáltalán. A fejezet fő kérdései arra vonatkoznak, hogy az olvasóval aktív párbeszédet kezdeményező regénypoétikák mennyiben foghatók föl egy ilyen szubjektumfelfogás irodalmi megvalósításainak, valamint hogy az irodalmi gyakorlat és filozófia összekapcsolásából levonhatók-e konkrét gyakorlati következtetések, pl. az irodalom ideológiai, politikai szerepvállalását, az esztétikum és a társadalmi felelősség viszonyát illetően. Ismeretes, hogy Bahtyin dialógus-fogalma pl. közvetlenül kapcsolódik etikai kérdésekhez, így a felelősség problémájához is, miközben a Bahtyin preferálta regényművészet egészen más értelemben dialogikus, mint az itt Sterne-nel és Calvinóval példázott regénypoétika. Az itt fölített kérdések tehát arra is irányulnak, hogy létrehozható-e párbeszéd a dialógus eltérő jelentései között, vagy eltérő diszkurzusokban véletlenül használják-e egyazon szót különböző jelenségek megnevezésére.

Ennek a kérdéssornak a Hans Robert Jauss nevezetes Calvino-tanulmányában megfogalmazott értelmezés áll a háttérében. Jauss Cesare Segréval szemben, Sartre-ra támaszkodva állítja föl azt a tézist, hogy a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című regény posztmodern poétikája, amely az Olvasó megszólítására és

narrativizálására épül, voltaképpen az olvasó emancipálására, egyenrangú társalkotóvá tételére irányul, és ennyiben rokon az irodalmi hermeneutika és a recepcióesztétika törekvéseivel. Jauss párhuzamba állítja Calvino könyvét a *Tristram Shandy*-vel és Diderot *Mindenmindegy Jakabjával*, mivel már ezekben a 18. századi regényekben is központi szerepet kap az olvasó megszólítása, az elbeszélő és a feltételezett befogadó közötti társalkodás. Jauss tézise szerint azonban Sterne és Diderot poétikájában ez a stratégia még a szerző (elbeszélő) autoritásának alátámasztására szolgált, míg Calvinónál már a gyakorlatban is megvalósul az olvasó fölemelése.

Értelmezésem arra az ambivalenciára irányul, amely Sterne-nél és Calvinónál *egyaránt* megfigyelhető a dialogikussággal kapcsolatban, és amely korántsem független az első fejezetben tárgyalt disszimulációs stratégiáktól. Sterne esetében sem ritkák a szakirodalmi viták abban a kérdésben, hogy a *Tristram Shandy* valóban dialogikusan nyitott mű-e, avagy inkább – mint Jauss állítja – az olvasónak állított csapdáról, a befogadó megtévesztéséről, esetleg kioktatásáról van-e szó (Sklovszkij pl. „csalimeseként” jellemezte a regényt). Sterne művének már említett szerkezeti sajátossága, hogy utalásrendszere már a kortárs olvasók számára is nehezen föltérképezhető volt, így még humorának megértéséhez is sokszor jegyzetapparátusra vagy utánjárásra van szükség, de legalábbis arra van szükség, hogy az olvasó egymástól távol eső mozzanatokot tudjon egymásra vonatkoztatni. Ez a stratégia úgy avatja együttalkotóvá a befogadót, hogy egyszersmind cinkossá is teszi a pajzanság és az ízléstelenség vétkében. Amennyiben dialogicitásról beszélünk a Sterne-mű esetében, akkor a szöveg – és benne különös hangsúllyal az elbeszélő én – dialogikus megalkotottsága bizonyára nem elsősorban a fiktív olvasókkal folytatott dialógusok színrevitelében jelölhető meg, hanem sokkal inkább a mű utalásszerkezetének bonyolításában, a világ színrevitelének reflektált modalitásában, részint a könyv saját retorikai eljárásainak ironikus önértelmezésében.

Mivel Jauss tanulmánya kimerítően taglalta a Calvino-regény dialogikus szerkezetét, a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* esetében szintén inkább olyan összetevőkre helyezem a hangsúlyt, amelyek módosíthatják vagy korrigálhatják a dialogicitás tételezéséből adódó értelmezői következtetéseket. Így pl. érdemes kitérni

arra a sajátosságra, hogy Jauss a Calvino-könyv poetológiáját nagyrészt abból a fejezetből szűri le, amelynek elbeszélője Silas Flannery, a Calvino alteregójaként azonosított fiktív szerző. Ennyiben a dialogicitás tézisének éppen egy monologikus szövegrész támasztja alá, amelyben az Olvasó és az Olvasónő harmadik személyben jelennek meg. A másik különösen bonyolult kérdés az olvasói identifikáció kérdése, amely pl. az Olvasónő te-vé változtatásának szövegkörnyezetében is fölmerül: nem világos, hogyan lehetséges fiktív és implicit olvasó egyéülvadásza akkor, amikor az empirikus olvasónak döntenie kell, hogy a felkínált lehetőségek közül a férfi vagy a női szereppel azonosul-e. Az elemzés kogníció és etika viszonyát is érinti, hiszen alapvető kérdés, hogy az azonosulás etikai mozzanata és a megértés kiteljesedése vajon elősegíti vagy gátolja-e egymást. Állítható-e, hogy az esztétikai megértés dialogikus mozzanata megszabadít minket preformált önazonosságunktól, és új szereplehetőségek föl vételére készítet? Ha igen, ez a készítetés vajon újszerű szabadságként vagy kényszerként értelmezhető?

A dolgozat második nagyobb fejezete elsősorban egy motivikus összefüggésrendszer mentén igyekszik föltérképezni a Sterne és Pynchon regénypoétikája közötti kapcsolatokat. Kézenfekvő volna Pynchon 1997-es regényét összevetni *Tristram Shandy*-vel, hiszen a *Mason és Dixon* a 18. században játszódik, s az elbeszélés stílusában is archaizál, igyekszik ezzel is – *pastiche*-szerűen – felidézni a 18. századot. Ebben a fejezetben azonban Pynchon talán legnagyobb szabású vállalkozásáról, a *Gravity's Rainbow*-ról esik szó, amelyet főként a címben is megjelölt tudományos probléma központi szerepe köt össze Sterne könyvével.

A *Tristram Shandy* kapcsán több kiváló értelmező is fölfigyelt a 'gravitas' jelentéskörének fontosságára. A szónak a latinban és az angolban is meglévő többértelműségét (komolyság, komolykodás, nehézkedés stb.) Sterne diszkurzusa úgy aknázza ki, hogy ez a poliszémia feltűnően jól illeszkedik a mű szatirikus regiszterébe: egyszerre figurázva ki a skolasztikusan komolykodó bölcseleti diszkurzust és a modern tudományosság empirizmusát. Ugyanakkor a tömegvonzás és a körkörös pályán való mozgás a mű nyelvi önértelmezésében is kitüntetett szerepet kap, főként abban a különös szerepű diszkurzusban, amelyet Walter Shandy fejt ki a nyelv mechanisztikus működéséről. Ennek a teóriának a

reprezentációjában joggal sejthetünk utalást a kor mechanisztikus materializmusára, akár arra a kései epikureizmusra is, amely Swift *Hordómeséjében* és a *Gulliver utazásaiban* is szerepet kap. Jelen értekezésben azonban főként nem ebben az eszméletörténeti kontextusban válik érdekessé a nyelv mechanikusságának és a metafora ezzel szembeállított elevenségének gondolata, hanem két értelemben is előremutató érvénnyel.

Egyfelől annak vizsgálatára vállalkozom, hogy milyen szerepet kap Sterne-nél és Pynchonnél a röppályák motivikája. Mind a *Tristram Shandy*-ben, mind a *Gravity's Rainbow*-ban észlelhető ugyanis egy olyan tropológia, amelyben az ágyúgolyó, illetve a rakéta parabolikus röppályája többé-kevésbé világos módon az emberi kommunikáció modelljévé válik. Az értelem célba juttatása ebben az allegorézisben technológiai cél, és ugyanakkor erőszakos tevékenység is – Friedrich Kittler gyakran szokta Pynchont ebben az összefüggésben idézni. A nyelv jelszerűségének ilyen technologizált felfogása nem csupán a hermeneutikaiban lappangó erőszak leleplezésére szolgálhat, hanem a kommunikációban inherens negativitásra is fényt deríthet. Felszínre hozhatja például a kommunikáció szereplői közötti távolság elkerülhetetlenségét (a szakadék hozza létre egyáltalán a közlés szándékát), valamint a negativitást abban az értelemben is, hogy a jelentés lételemenségét mindig egy önmagában értelmetlen jel beíródása teremti meg.

Ez a konklúzió persze olyan szövegek olvasatára is támaszkodik, mint Paul de Man híres Pascal-értelmezése, amely oly módon is kapcsolódik a két regényhez, hogy egy matematikai modellből kiindulva von le jelelméleti következtetéseket (de Man egyébként Frederick Jameson „18. századi mechanisztikus materialistaként” jellemezte, ami kétségkívül egyszerűsítés, de az itt vázolt párhuzamokhoz kapóra jön). Sterne regényének egyik cselekményszálában (a Toby-narratívában) döntő jelentőségű a haditechnikai szakirodalom kivonatolása, Pynchonnél pedig sokszorosan is fontos a kalkulus, amelyet a regény elbeszélője a tűzfegyverekre épülő haditechnika és a mozgókép közös eredőjeként jelöl meg (ezzel újfent Kittler következtetéseit előrevetítve). A matematikai modellek mindhárom szerzőnél olyan témák tárgyalására szolgálnak, mint a rendezettség és a véletlenszerűség, a kiszámíthatóság és az esetlegesség viszonya, és egyikük esetében

sem megnyugtatók az olvasatból adódó konklúziók. Sigurd Burckhart kiváló Sterne-olvasatában a gravitáció motívuma, a röppályák metaforikája és a pajzán kétértelműségek rendszere tulajdonképpen mind az eredendő bűn kérdéséhez csatolható vissza, és voltaképpen az ember elesettségére vonatkozik. A rendszerelvűség kérdése Pynchonnal is egy lényegében metafizikai összefüggésrendszerbe ágyazódik, amelyet számos egyéb mellett a preteríció problémájával lehet jól jellemezni: minden anti-entropikus rendszert eredendő igazságtalanság jellemez, amely kizárásra, megbélyegzésre és elnyomásra épül (így a kiválasztottak és elkárhozottak közötti különbségtétel is, melyről a főhős 17. századi elődje írt értekezést). De Man esetében az eredendő negativitás pl. a zérusnak a számok rendszerébe való beíródását jelenti, vagyis a jelrendszernek egy nem-jel általi megalapozását.

A Pynchon-fejezet úgy kapcsolódik az előzőhöz, hogy a nyelv mechanisztikus felfogásának elemzéséből elnyert tanulságokat az olvasás problémájára vetíti vissza, az eldönthetetlenség és a véletlenszerűség aspektusait figyelembe véve fogalmazza újra a szubjektum önmegalapozására és a dialogikus nyitottságra alapozott olvasási modelleket. A Pynchon-olvasat jelentősége többek között abban áll, hogy újra ráirányítja a figyelmet a Sterne-regény azon mozzanataira, amelyek önmagukban is paranoid vagy legalábbis nehezen megalapozható jelentésösszefüggéseket hoznak létre: a *Tristram Shandy*-nek is van már a kaoszelméletre alapozott értelmezése (Hans C. Werner), a *Gravity's Rainbow* esetében egy ilyen olvasat szinte magától értetődik. Olyan összefüggésekről van szó, amelyek esetlegessége vagy szükségszerűsége végső soron mindig eldöntetlen marad, pl. véletlenek-e a parabolikus pályákkal kapcsolatos értekező betétek átfedései, vagy kereshetünk-e jelentést abban a tényben, hogy a Pynchon-regény főhőisének (Tyrone Slothrop) monogramja megegyezik Tristram Shandy-ével.

Az értekezés tárgyában megjelent publikációk:

*Fordítás és tautológia – Néhány példa a Tristram Shandyből és Határ Győző fordításából*, in *Alföld* 2003/7, 65-83. (angol nyelven: *Translatability and Tautological Structures. Tristram Shandy and Győző Határ's Hungarian Translation*, *Hungarian Studies* 2004/1, 73-98.)

„barátilag megfelezni a dolgot” *Dialogikusság és fiktív olvasók*, in Loránd Zsófia—Scheibner Tamás—Vaderna Gábor—Vári György, szerk., *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*, Budapest: L'Harmattan, 2006, 81-100.

*Tristram Shandy / Tyrone Slothrop* in *Partitúra* 2008/3, 13-60.

*A (tömeg)vonzás szabályai -- beszéd, írás, cselekvés és performativitás Sterne és Pynchon regényeiben* in *Filológiai Közlöny* 2008/3-4, 235-256